

Észrevételek a jövő nemzedékek érdekeinek alkotmányjogi védelme kapcsán, különös tekintettel a környezethez való joghoz és környezetvédelemhez kapcsolódó más kérdéskörök vonatkozásában

Jelen írásomat nagy tisztelettel és szeretettel ajánlom a jubilánsnak, Trócsányi László professzornak, a Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet alapító atyjának és tiszteletbeli elnökének, egyúttal kifejezve köszönetemet azért a sok szakmai és atyai támogatásért, amit az Intézetnek és annak kollégáinak nyújtott, és nyújt mind a mai napig. Isten éltesen, Elnök Úr!

Az Alaptörvény és annak módosításainak elfogadása, valamint az elmúlt időszakban jelentős mértékű változáson keresztülmenő alkotmányos (kiemelten: alkotmánybíróági) gyakorlat figyelemreméltónak tekinthető a jövő nemzedékek védelme szempontjából, különösen a tanulmányunk szűkebb témáját jelentő környezetvédelmi aspektusok terén.

Jelen tanulmányunkban igyekszünk – pusztán saját önkényes szelekciónk alapján – röviden értékelni azon időszak alkotmányos szabályozását és alkotmányos gyakorlatát, amely az Alaptörvény elfogadásával vette kezdetét és jelen tanulmány kéziratának lezárásáig, vagyis az Alaptörvény kilencedik módosításának elfogadásáig terjedt. A tanulmány írására okot adó körülményként is magát a kilencedik módosítást nevesítenénk, amely – véleményünk szerint – tekinthető az ország miniszterelnöke által még 2018. június 8. napján bejelentett alkotmányrevízió realizálódásának egyik formájaként.⁷⁵⁴ Mindez a tudományos értékelésre akkor is okot adhat, ha az alkotmányrevízió során végül azok az alaptörvényi jogszabályhelyek nem módosultak, amelyek elsődlegesen környezetvédelmi relevanciával bírnak, illetve a jövő nemzedékek védelmét közvetlenül is nevesítik és/vagy közvetlenebbül is szolgálják.

Alábbi észrevételeink fókuszában a kapcsolódó alkotmányos szabályozás és az erre épülő alkotmányos, jogalkotási gyakorlat áll. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ezek formálásában az Országgyűlésen és az Alkotmánybírószágon (AB) túl – meglátásunk szerint – más szereplőknek is komoly szerep jutott, így – több más mellett – a területtel érintett

⁷⁵³ tanszékvezető egyetemi tanár, ME ÁJK; igazgató, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet

⁷⁵⁴ Mindez azt is jelenti, hogy az akkori bejelentés óta történt hetedik (lényegében a 2018-as választások lezárását jelentő) módosítást nem tekintjük annak, a nyolcadik, főleg bírósági rendszert érintő módosítás pedig leginkább csak a 2018-ban bejelentett alkotmányos revízió első lépéseként értékelendő. Értékelésünket árnyalhatja természetesen, ha a jelen választási ciklus végéig még sor kerül további Alaptörvény-módosításra.

ombudsman-helyettesnek, vagyis a *jövő nemzedékek szószólójának*⁷⁵⁵ (JNSz) vagy éppen a *köztársasági elnöknek*.⁷⁵⁶ Előbbi a lényegi sajátosságain – vagyis az Alaptörvény, valamint az alapvető jogok biztosára és helyetteseire vonatkozó törvény által garantált speciális jogosítványain – keresztül, intézményesített formában járult hozzá mindehhez, utóbbi pedig esetlegesen, az adott pozíciót betöltő személy egyéni szerep(fel)vállalásán keresztül.

1. A jövő nemzedékek- illetve a környezet védelmének alaptörvényi alapjai nem előzmény nélküliek a rendszerváltást követő alkotmányos szabályozásban és gyakorlatban.⁷⁵⁷ A magyar környezetvédelmi közgondolkodás, -szabályozás és -gyakorlat számos meghatározó sajátossággal és eredménnyel rendelkezett már az Alaptörvény megszületése előtt is. Ezek közül az alkotmányjogi relevanciával⁷⁵⁸ rendelkezők esetében a következőket nevesítenénk. (a) A környezethez való jog illetve a környezetvédelem alkotmányjogi alapjait az Alkotmány 18. és 70/D. szakaszai – vagyis az egészséges környezethez való jog illetve a legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez való jog – képezték. Eredetileg a „*magyar Alkotmány 18. §-át 1989-ben inkább deklaratív, mintsem normatív természetű rendelkezésnek szánták. A 18. § szövegét azonban [...] normatív tartalommal töltötte meg az alkotmánybírói gyakorlat.*”⁷⁵⁹ 2006-ban az Alkotmánybíróság kapcsolódó joggyakorlatát monografikus formában feldolgozó Fodor László az Alkotmánybíróság szerepét a környezethez való jog normatív tartalmának kibontásában a következőképpen ragadta meg: „*Amiatt persze, hogy a környezethez való jog tartalma korábban nem volt tisztázott [...] az Alkotmánybíróság meglehetősen nagy mozgástérrel rendelkezett a környezethez való jog értelmezése, tartalommal való megtöltése kapcsán. [...] Sajnáljuk, hogy a dogmatika terén az említett szabadsággal csupán mintegy három évig élt a testület, s az utóbbi években elvi jellegű*

⁷⁵⁵ BÁNDI Gyula: Interests of Future Generations, Environmental Protection and the Fundamental Law. *Journal of Agricultural and Environmental Law* 2020/15., 8-11. <https://doi.org/10.21029/JAEL.2020.29.7>. (BÁNDI 2020a) Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a JNSz belső jogi tevékenységén kívül értékes hozzájárulása van a nemzetközi szakpolitikai, -jogi dimenzióban is; lásd például a JNSz SDG állásfoglalásának 2018. május 8. napi angol nyelvű összefoglalóját; elérhető: <http://www.ajbh.hu/jnbh-figyelemfelhivások>

⁷⁵⁶ Ilyen konkrét ügyben utal a köztársasági elnök szerepére a jövő nemzedékek szószólója is: BÁNDI 2020a, 18. Ezen konkrét, 13/2018. (IX. 4.) AB határozatban is kiegészítő ügyben a köztársasági elnök ráadásul a jogértelmezésbe is új megközelítést hozott be; minderről lásd SZILÁGYI János Ede: Az elővigyázatosság elve és a magyar alkotmánybírói gyakorlat. *Miskolci Jogi Szemle* 2018/2., 84-85. Megjegyezzük továbbá, hogy – hasonlóan a 13/2018. (IX. 4.) AB határozathoz – az alkotmánybírók napjaink másik nagy „*zöld-határozata*”, a 16/2015. AB határozat is köztársasági elnöki kezdeményezésre került az Alkotmánybíróság elé. Mindezen konkrét helyzetek mellett lehetnek ugyanakkor a közvélemény számára „*láthatatlan ügyek*” is, amikor egy adott jogszabály előkészítési, elfogadási fázisában informális úton lép közbe a köztársasági elnök.

⁷⁵⁷ Az Alaptörvény elfogadásának körülményeiről lásd még RAISZ Anikó: A Constitution's Environment, Environment in the Constitution, *Est Europa – La Revue* 2012/1., 37-70.; FÜLÖP Sándor: Az egészséges környezethez való jog és a jövő nemzedékek érdekeinek védelme az Alaptörvényben. in CSÁK Csilla (szerk.): *Jogtudományi tanulmányok a fenntartható természeti erőforrások témakörében*. Miskolci Egyetem, 2012, 76-87.

⁷⁵⁸ Alkotmányjogi relevanciával nem rendelkezik, de nemzetközi jelentőségénél fogva lehetne megemlíteni Magyarország szerepvállalását az egyik első környezetvédelmi ügyben, amely a hágai Nemzetközi Bíróság előtt folyt: A rendszerváltásunk egyik közösséget meghatározó eseménye volt a bős-nagymarosi vízlépcső ellenében kibontakozó társadalmi mozgalom és tüntetéssorozat; a széles társadalmi támogatottsággal bíró kezdeményezés vezetett ahhoz, hogy a magyar fél átgondolja eredeti elképzeléseit a tervezett vízlépcsőberuházás vonatkozásában, s az ebből kibontakozó jogvita hívta életre a nemzetközi közjog egyik legmeghatározott környezetvédelmi vitáját és ítéletét a hágai Nemzetközi Bíróságon. A jogvitában a magyar fél meghatározó mértékben környezetvédelmi szempontokra építette igényeit, és a végül meghozott bírósági döntésben is meghatározó súlyt képviselt immáron a környezetvédelmi szemlélet.

⁷⁵⁹ FODOR László: *Környezetvédelem az Alkotmányban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006, 193.

követelménnyel nem fejlesztette a jog tartalmát”.⁷⁶⁰ A Fodor László által említett előremutató alkotmánybíróági gyakorlat zászlóshajója a 28/1994. (V.20.) AB határozat volt; a határozat egyik központi eleme pedig az ún. *visszalépés tilalma*, vagyis illetve lényegében a környezetvédelemben korábban elért védelmi szint rontásának tilalma.⁷⁶¹ A környezethez való jog, a környezetvédelem valamint az Alkotmánybíróóság kapcsolata azonban nem merült ki pusztán abban, hogy az Alkotmánybíróóság értelmezte az Alkotmány vonatkozó passzusait. Mindazon – viszonylag szerény számú esetben⁷⁶² – amikor az Alkotmánybíróóság érdemben foglalkozott a környezethez való joggal és a környezetvédelem más alkotmányos relevanciáival az Alkotmánybíróóság egy különleges formaváltáson is átesett: „Az Alkotmánybíróóság alapvetően jogkérdésekben dönt, a környezetvédelmi tárgyú határozatok egy része [...] azonban ténybíróósággá avatta a testületet, hiszen nemcsak a vizsgált jogszabályokra, de már a kialakult életviszonyokra, konfliktushelyzetekre is megoldást nyújtott. Érdekes színfolt az alkotmánybíróági eljárásokban, hogy a környezetvédelmi ügyek egy részében szakmai jellegű vagy épp a tényekre irányuló bizonyítást is lefolytatott a testület. E megoldás részben sikeresnek mondható [...], míg részben tévedéseket vagy vitatható elemeket eredményezett az indoklásban”.⁷⁶³ (b) Az Alaptörvényben expressis verbis nevesítésre került alapvető jogok biztosának jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó helyettesének (Alaptörvény 30. cikk) mintegy előzmény intézménye, külön biztos formájában – nevezetesen a *jövő nemzedékek országgyűlési biztosaként* (JNO) – is már az Alaptörvény elfogadása előtt felállításra került.⁷⁶⁴ Mindezzel nemzetközi szinten is példaértékű intézmény született, és a környezethez való jog gyakorlati kiteljesítésében már rövid idő alatt is számottevő eredményeket ért el. Maga az érintett biztos egyébiránt éppen az Alaptörvény környezetvédelmi relevanciával bíró rendelkezéseinek kidolgozásához történt hozzájárulását minősítette az egyik legnagyobb sikereként.⁷⁶⁵ (c) Az Alaptörvény egyik sajátos elemének, az ún. *genetikailag módosított élőlényektől (GMO) mentes mezőgazdaság koncepciójának* (Alaptörvény XX. cikk)

⁷⁶⁰ FODOR 2006, 194-195. Mindezek kifejtése kapcsán lásd még FODOR 2006, 157-163.

⁷⁶¹ A magyar AB nemzetközi összehasonlításában is előremutató visszalépés tilalmát deklaráló értelmezését szakmai szinten is széles körben elismerték; mindezt a 16/2015. AB határozat (81. pont) is fontosnak tartotta rögzíteni. Lásd minderről BÁNDI Gyula: Környezeti értékek, valamint a visszalépés tilalmának értelmezése. *Iustum Aequum Salutare* 2017/2, 159-181.

⁷⁶² Fodor László ezen mennyiségi aspektusokra utal 2006-ban: „Az Alkotmánybíróóság (önmagukban véve előremutató) ítéleteinek értékeléséhez hozzá kell azonban tennünk, hogy az alkalmazott argumentáció bizony jogszabályok száza megsemmisítésének szolgálhatná alapját”, ha az ügyek eljutottak volna az Alkotmánybíróóság elé; FODOR 2006, 158. Hasonló megállapítás tesz 2014-ben is: „A gyakorlatban az [AB] ritkán alkalmazza, és amikor arra mód van, inkább formai okokat keres a megtámadott jogszabályok megsemmisítésére”; FODOR László: *Környezetjog*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 110.

⁷⁶³ FODOR 2006, 162. Meglátásunk szerint ugyanez elmondható lesz később is az Alkotmánybíróóság vonatkozásában, például a 13/2018. AB határozat kapcsán.

⁷⁶⁴ Az intézmény kialakítása kapcsán folyó diskurzushoz lásd SÓLYOM László: Az ombudsman „alapjog-értelmezése” és „normakontrollja” *Fundamentum* 2001/2, 14.; FODOR László: A jövő nemzedékek jogai. *Fundamentum* 2008/1., 47-52.; MAJTÉNYI Balázs: ‘A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága?’ *Fundamentum* 2008/1., 25-26. Ld. továbbá Fodor László korábbi véleményét: FODOR László, *Környezetvédelem az Alkotmányban*. Gondolat Kiadó, 2006, 198. A zöld ombudsman jelenlegi helyzete és státusza kapcsán lásd különösen SZABÓ, Marcel: National institutions for the protection of the interests of future generations. *e-Pública* 2015/2, 6-24.; FÜLÖP Sándor: The institutional representation of future generations. in Gerhard Bos and Marcus DÜVELL (eds): *Human Rights and Sustainability*. Routledge, 2016, 195-212. <https://doi.org/10.4324/9781315665320-15>; BÁNDI 2020a, 8-11.

⁷⁶⁵ FÜLÖP 2012, 76.

megszületése is az Alaptörvény elfogadása előtti időkre – és lényegében egy politikai konszenzusra – visszavezethető, amelynek fontos megtestesülése a 53/2006. (XI.29.) országgyűlési határozat. Mindezen politikai elhatározás az EU egyik legkülönösebb alkotmányos GMO-szabályozásához vezetett az Alaptörvény megalkotásakor.

2. A 2011-ben elfogadott Alaptörvény – környezetvédelmi vonatkozású szabályozását⁷⁶⁶ tekintve – hozta magával mindazt, amit az Alkotmány már tartalmazott – nevezetesen az Alkotmány XVIII. § és 70/D. § szövegének (témánk szempontjából: lényegét tekintve azonos tartalmú) átemelésével –, és ezeket további új rendelkezésekkel egészítette ki; köztük nagy jelentőségűekkel, érdemben is (lásd alább).⁷⁶⁷ Már a kezdetektől kérdésként vetődött fel ugyanakkor az, hogy az Alaptörvény elfogadása előtti alkotmánybírói joggyakorlat mennyiben alkalmazható a szövegszerű egyezést mutató alaptörvényi rendelkezések értelmezésekor. A JNO e kérdést már idejekorán rendezni kívánta, a korábbi alkotmánybírói értelmezés fenntartása mellett érvelve.⁷⁶⁸ Az ügyben az Alaptörvény negyedik módosítása ugyanakkor új helyzetet teremtett annak kimondásával, hogy az Alaptörvény hatálybalépése előtt meghozott alkotmánybírói határozatok hatályukat veszítik. Ezen előírást árnyalta aztán az Alkotmánybíróság 13/2013. AB határozata általános jelleggel („A korábbi határozatokban kifejtett érvek felhasználhatóságát az Alkotmánybíróság mindig esetről esetre, a konkrét ügy kontextusában vizsgálja.”⁷⁶⁹), és 3068/2013. AB határozat pedig a környezethez való jog kapcsán speciálisan is („Az Alaptörvény szövege az egészséges környezethez való jog tekintetében megegyezik az Alkotmány szövegével, ezért az egészséges környezethez való jog értelmezése során az Alkotmánybíróság korábbi határozataiban tett megállapítások is irányadónak tekinthetők.”⁷⁷⁰).

3. Amint utaltunk rá az Alaptörvény XX. cikke, néhány később részletezésre kerülő elemen túl, magában foglalja – lényegét tekintve – mindazt, amit korábban az Alkotmány 70/D. §-a, vagyis a *testi és lelki egészséghez való jogot*, és a környezetvédelmet mint *annak megvalósításának egyik eszközét*. Hasonlóképpen, az Alaptörvény XXI. cikkének (1) bekezdése lényegében átemeli az Alkotmány 18. §-ban tételezett egészséges környezethez való jogot.⁷⁷¹ Napjaink alkotmánybírói gyakorlatának környezethez való jogot értelmező alaphatározata, a 16/2015. (VI.5.) AB határozat, amely maga is utal a 28/1994. AB határozat – és több más, az Alaptörvény elfogadását megelőzően született alkotmánybírói határozat

⁷⁶⁶ Ennek elemzéséről lásd BÁNDI Gyula: A környezethez való jog értelmezése a fenntartható fejlődési stratégia és az Alaptörvény fényében. *Acta Humana* 2013/1, 67-92.; BÁNDI Gyula: Környezethez való jog – újrátöltve. *Acta Humana* 2016/2., 7-25.; BÁNDI Gyula: Környezethez való jog. in: SCHANDA Balázs és BALOGH Zsolt (szerk.), *Alkotmányjog – alapjogok*. Pázmány Press, Budapest, 2019, 339-382.; FODOR László: Természeti tárgyak egy új alkotmányban. *Pázmány Law Working Papers* 2011/21; FARKAS CSAMANGÓ Erika: *Környezetjogi szabályozások*. SZTE ÁJK – ÜJI, 2017, 11-12.

⁷⁶⁷ Ugyanezen következtetésről lásd a JNO 258/2011. számú állásfoglalását az új Alaptörvény környezetvédelmi és fenntarthatósági rendelkezéseiből eredő állami felelősségről, 3. és 12-13. pontok. Hasonlóképpen BÁNDI 2020a, 8.

⁷⁶⁸ JNO 258/2011. számú állásfoglalás, 11. pont.

⁷⁶⁹ 13/2013. (VI. 17.) AB határozat, [34]

⁷⁷⁰ 3068/2013. (III. 14.) AB határozat, [46]

⁷⁷¹ A környezethez való jog nemzetközi dimenziói kapcsán lásd: MARINKÁS György: The Right to a Healthy Environment as a Basic Human Right. *Journal of Agricultural and Environmental Law* 2020/15, 133-170. <https://doi.org/10.21029/JAEL.2020.29.133>

– értelmezésére, lényegében átvéve annak (azoknak) kardinális rendelkezéseit.⁷⁷² A 16/2015. AB határozat ennek megfelelően a korábbi alkotmánybíróági gyakorlatból átemeli a visszalépés tilalmának elvét is.⁷⁷³ Az Alkotmánybíróság a 16/2015. AB határozatában ugyanakkor új kontextusba is helyezi a környezethez való jog eddigi értelmezését arra tekintettel, hogy az Alaptörvény a korábbi szabályozási kereten (Alkotmány 18. §, 70/D. §) túl számos új elemet is beemelt szövegtestébe (lásd még alább), kiemelten a természeti erőforrások magas szintű védelmét garantáló P) cikket. Erre tekintettel az Alkotmánybíróság a visszalépés tilalmát már olyan új helyzetben – nevezetesen a *szervezetszabályozási normák* esetében – is alkalmazta,⁷⁷⁴ amire a korábbi alkotmánybíróági gyakorlatban még nem volt példa.

4. Lényegében a XXI. cikk és a P) cikk új helyzetet teremtő együttes konstellációjára hivatkozással történt meg egy további elvi szintű alkotmánybíróági jogértelmezés (már-már jogalkotás), nevezetesen az elővigyázatosság elvének alkotmánybíróági mérceként történő koncepcionalizálása.⁷⁷⁵ Az „*elővigyázatosság elve nem kizárólag a visszalépés tilalmával összefüggésben, hanem önállóan is érvényesül*”.⁷⁷⁶ A visszalépés tilalmának elvével együttes alkalmazás esetén, „*ha egy szabályozás vagy intézkedés érintheti a környezet állapotát, a jogalkotónak kell azt igazolnia, hogy a szabályozás nem jelent visszalépést*”;⁷⁷⁷ továbbá „*az elővigyázatosság elvével összhangban a visszalépés tilalmába ütközéshez nem szükséges a környezet állapotának tényleges romlása, hanem már az állapotromlás kockázata is megalapozza a visszalépés tilalma sérelmét*”.⁷⁷⁸ Az önálló alkalmazás esetén pedig „*azon intézkedések esetében, melyek formálisan nem valósítanak meg visszalépést, ám befolyásolhatják a környezet állapotát, az intézkedés korlátozza az elővigyázatosság elve is, amellyel összefüggésben a jogalkotó alkotmányos kötelezettsége, hogy a tudomány álláspontja szerint nagy valószínűséggel vagy bizonyosan bekövetkező kockázatokat megfelelő súllyal figyelembe vegye a döntés meghozatala során*”.⁷⁷⁹ Az elővigyázatosság elvének értelmezéséhez kapcsolódó alkotmánybíróági gyakorlat erősítheti az Alkotmánybíróság különös működését, amelyre a korábbi gyakorlat kapcsán már Fodor László is említést tett, nevezetesen hogy az AB ilyen ügyekben jogkérdéseken túl szakmai jellegű vagy épp a tényekre irányuló bizonyítást is lefolytat. Legalábbis az elővigyázatosság elvének – számos előzményt követően⁷⁸⁰

⁷⁷² 16/2015. (VI. 5.) AB határozat, [80]–[86]. Így emelte át például a környezethez való jog alapjogi rendelkezésével kapcsolatos értelmezést: „Az [AB] szerint alapjogról van ugyan szó, de ennek a jognak nincs alanyi oldala[...] A környezethez való jog tehát nem jelenti azt, hogy mindenki – akár az állammal szemben is – igényt formálhatna, s azt közvetlenül (peres úton) érvényesíthetné a bíróság előtt, olyan környezeti állapotot követelve, amely szubjektív igényeinek megfelel. Mint arra a szakirodalom rámutat: a követelmények szubjektívvá tétele teljesíthetetlen elvárásokhoz vezetne az állammal szemben, s ezért is (illetőleg a jog határozatlan tartalma miatt) nem ismerik el Európában sehol a környezethez való jogot alanyi jogként.” FODOR 2014, 106.

⁷⁷³ 16/2015. (VI. 5.) AB határozat, [109]

⁷⁷⁴ 16/2015. (VI. 5.) AB határozat, [110]–[111]

⁷⁷⁵ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, [20]

⁷⁷⁶ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, [20]

⁷⁷⁷ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, [20]

⁷⁷⁸ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, [65]

⁷⁷⁹ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, [20]

⁷⁸⁰ Ezen előzményhatározatokról lásd SZABÓ Marcel: Importance of the legal protection of biological diversity. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 2018/1, 485–499.; SZILÁGYI 2018a, 79–82.

kibocsátott – alaphatározata, a 13/2018. (IX.4.) AB határozat,⁷⁸¹ erre enged következtetni. Meglátásunk szerint az új elv lehetőséget teremt arra is, hogy – jogi szabályozást igénylő – új, kockázatos technológiák alkalmazhatóságáról is dönthessen az Alkotmánybíróság; vagyis némi (talán túlzó leegyszerűsítéssel), ha Magyarországon elsőként a 13/2018. AB határozat elfogadását követően került volna jogszabály által történő bevezetésre a nukleáris technológia, a géntechnológia vagy akár a mobiltechnológia, akkor koránt sem biztos, hogy mindezek kiállták volna egy szigorúan alkalmazott elővigyázatossági mérce próbáját.⁷⁸² Mindezekre tekintettel számunkra az egyik legizgalmasabb kérdés az volt az alkotmányrevízió kapcsán, hogy vajon a jogalkotó kíván-e reagálni az Alaptörvény szövegének valamiféle módosításával a kialakult illetve kialakulóban lévő alkotmánybírói gyakorlatra. Jelen állás szerint úgy tűnik, hogy a jogalkotó nem élt ennek lehetőségével.

5. Az Alaptörvény XX. cikk (2) bekezdése több új eszközt is tartalmaz a testi és lelki egészséghez való jog érvényre juttatására. Ezek között – például a szintén jelentősnek tekinthető ‘egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosítása’⁷⁸³ fordulatok mellett – ott van a ‘genetikailag módosított élőlényektől mentes mezőgazdaság’ rendelkezés is (továbbiakban: ‘GMO-mentes mezőgazdaság koncepciója’). Különösen ez utóbbi értelmezése jelentett többszörös kihívást a koncepció alkalmazásakor választ keresők számára.⁷⁸⁴ A kardinális kérdések ezek közül – több más mellett⁷⁸⁵ –, hogy (a) a rendelkezések milyen tevékenységi- illetve termékköre terjednek ki, (b) milyen e rendelkezések kötőereje, illetve, hogy (c) milyen viszonyban vannak ezek az EU joggal. Nem vitatva más szerzők témában írt értékeléseit, az Alaptörvény GMO-mentes mezőgazdaságra vonatkozó rendelkezéseinek értelmezése során magunk az alábbi álláspontot fejtjük ki. Meglátásunk szerint az Alaptörvény jelen rendelkezésének pontos mibenléte nem tisztázott. Megállapítható ugyanakkor, hogy e rendelkezés *nem közvetlenül érvényesülő tilalom* (inkább orientáló jellegű előírás

⁷⁸¹ Ennek elemzéséről lásd még: SZILÁGYI János Ede: The precautionary principle’s ‘strong concept’ in the case law of the constitutional court of Hungary. *Lex et Scientia* 2019/2, 88-112.; SZABÓ Marcel: The Precautionary Principle in the Fundamental Law of Hungary. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 2019/1, 67-83.; HOHMANN Balázs – PÁNOVICS Attila: Vízvédelem és elővigyázatosság. *Jura* 2019/1, 305-309.; KECSKÉS Gábor: The Hungarian Constitutional Court’s Decision on the Protection of Groundwater. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 2020/1, 371-382. <https://doi.org/10.5553%2FHYIEL.%2F266627012020008001022>

⁷⁸² Mindezen érvelés részletesebb kifejtéséről ld. SZILÁGYI 2018a.

⁷⁸³ Mindezeknek az elemzéséről a vízhez való jog viszonylatában lásd SZILÁGYI János Ede, *Vízszemléletű kormányzás – vízpolitika – vízjog*. Miskolci Egyetemi Kiadó, 259-272. (SZILÁGYI 2018b)

⁷⁸⁴ Erről ld. SZILÁGYI János Ede, RAISZ Anikó and KOCIS Bianka Enikő: New dimensions of the Hungarian agricultural law in respect of food sovereignty. *Journal of Agricultural and Environmental Law* 2017/22, 167-175. <https://doi.org/10.21029/JAEL.2017.22.160>; FODOR 2014, 113-114.; HEGYES Péter és VARGA Csaba: Fundamental Law pillars of sustainable agriculture. *Journal of Agricultural and Environmental Law* 2020/15, 104-117. <https://doi.org/10.21029/JAEL.2020.29.104>; TAHYNE KOVÁCS Ágnes: Gedanken zur verfassungsmäßigen Interpretation der gesetzlichen Regelung der GVOs in angesichts der Verhandlungen der neuen GVO Verordnung der EU und des TTIP. *Journal of Agricultural and Environmental Law* 2015/10, 88-99.; TÉGLÁSINÉ KOVÁCS Júlia: A GMO-mentes Alaptörvény hatása a mezőgazdaságra – különös tekintettel a visszaszerzett EU tagállami szuverenitásra és a TTIP-re. in SZALMA József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2014* (VMTT, 2015), 300-319.; TÉGLÁSINÉ KOVÁCS Júlia: Az Alaptörvény GMO-mentes mezőgazdaságra vonatkozó rendelkezése. in CSERVÁK Csaba és HORVÁTH Attila (szerk.): *Az adekvát alapjogvédelem*. Porta Historica, 2017, 147-164., vö. RAISZ Anikó: GMO as a weapon: a.k.a. a new form of aggression? *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* 2015/1, 275-286.

⁷⁸⁵ RAISZ Anikó – SZILÁGYI János Ede: A géntechnológiai tevékenység jogi szabályozása’ in RAISZ Anikó (szerk.), *Környezetjog: különös rész*. Miskolci Egyetemi Kiadó – ME ÁJK, 2021, megjelenés alatt.

az állami döntéshozók számára). Eleinte e rendelkezést a magyar döntéshozók *leginkább a GM-növények köztermeszthetőségének* korlátozása kapcsán hivatkozták (ez egy szűkített értelmezés). Vagyis e szűkített értelmezés alapján a jogalkotó feltételezett szándékának nem mond ellent az, hogy a külföldről behozott GM-termékek (például élelmiszerek) a magyar fogyasztók asztalára kerüljenek. Néhány éve ugyanakkor úgy tűnik, hogy a GMO-mentes mezőgazdaság kategóriába a döntéshozók a GMO-köztermeszthetőségen túl egyre inkább beleértene más kérdésköröket is, például azt a törekvést, hogy megteremtődjenek egy *magyarországi GMO-mentes élelmiszerelőállítás feltételei* (ez egy tágabb értelmezése a koncepciónak). Fenti értelemezési szemponton túl az Alaptörvény GMO-mentes mezőgazdaság koncepciója kapcsán felvetődött továbbá az is, hogy vajon a legújabb technikák (az ún. gén- vagy genomszerkesztési technológiák, mint egyfajta GMO 2.0 technológiák) a hatálya alá tartoznak-e egyáltalán. A kapcsolódó uniós bírósági döntést⁷⁸⁶ követően – annak logikáját követve – a magyar agrárminisztérium végül úgy értelmezte, hogy a *GMO 2.0-ra is kiterjed az Alaptörvény* GMO-mentes mezőgazdaság koncepciója.⁷⁸⁷ Mindazonáltal egyet kell értenünk Bándi Gyulával abban, hogy a géntechnológiai fogalma a jövőben jelentős módon függhet a vonatkozó uniós jogalkotási tendenciáktól és emiatt az alaptörvényi fogalom újradefiniálása később elkerülhetetlen lehet még.⁷⁸⁸

6. Az Alaptörvény XXI. cikk (2) és (3) bekezdése új elemeket fogalmaz meg, kiegészítve ezekkel az Alaptörvény XXI. cikk (1) bekezdésében – és korábban az Alkotmány 18. §-ban is már – tételezett környezethez való jogot. Az Alaptörvény XXI. cikk (2) bekezdése alapján, „[a]ki a környezetben kárt okoz, köteles azt – törvényben meghatározottak szerint – helyreállítani vagy a helyreállítás költségét viselni”, míg az Alaptörvény XXI. cikk (3) bekezdése alapján, „[e]lhelyezés céljából tilos Magyarország területére szennyező hulladékot behozni.” A rendelkezések kapcsán a szakirodalomban, illetve a JNO/JNSz felől több észrevétel is megfogalmazásra került, amelyek kapcsán előljáróban rögzíteni kell, hogy egyik észrevétel sem a hulladékok kezelésének szigorúságát, vagy a környezetért vállal komolyabb szintű felelősség érvényre juttatását, illetve az ezzel kapcsolatos jogalkotói elkötelezettséget vitatta, hanem sokkal inkább a megfogalmazásuk módjával, illetve érvényre juttathatóságuk lehetőségeivel voltak kapcsolatosak; Bándi Gyula professzor és JNSz például nem tartja azokat kellően „gyakorlatiasnak”.⁷⁸⁹ Elsőként utalnunk kell rá – s ez leginkább az Alaptörvény XXI. cikk jelenlegi (2) bekezdését érinti –, hogy a JNO már az Alaptörvény előkészítése során javasolta, hogy az Alaptörvény szövegébe kerüljön be a szennyező fizet elve, a megelőzés elve illetve az elővigyázatosság elve is.⁷⁹⁰ Habár expressis verbis formában nem került egyik

⁷⁸⁶ C-528/16. sz., *Confédération paysanne et al kontra Premier ministre, Ministère de l'Agriculture, de l'Agroalimentaire et de la Forêt* ügyben 2018. július 25-én hozott ítélet (HL C 328., 2018.9.17., 4-5.). Az ügy elemzéséről lásd: FODOR László: A precíziós genomszerkesztés mezőgazdasági alkalmazásának szabályozási alapkérdései és az elővigyázatosság elve. Pro Futuro 2018/2, 42-64.

⁷⁸⁷ Részleteiben lásd még RAISZ és SZILÁGYI 2021.

⁷⁸⁸ BÁNDI 2020a, 15. Konkrét – lényegében természettudományi szempontokon alapuló – módosítási javaslatot fogalmazott meg: DARVAS Béla: A nagy precíziós buli – 7. rész: Hazai törvények és hiányosságaik' (*Átlátszó*, 2018. szeptember 5.) <https://darvasbela.atlatszo.hu/2018/09/05/a-nagy-precizios-buli-7-resz-hazai-torvenyek-es-hianyossagaik/>

⁷⁸⁹ BÁNDI 2020a, 16.

⁷⁹⁰ FÜLÖP 2012, 82.

elv sem tételezésre az Alaptörvény szövegében,⁷⁹¹ – meglátásunk szerint – az ún. felelősség elvének egyfajta megfogalmazására sor került immáron alaptörvényi szinten is a XXI. cikk (2) bekezdésében; mindezt Bándi professzor „a szennyező fizet elvének egy szűkített felfogásaként”⁷⁹² nevesítette, Fodor professzor úr szerint pedig e „szabály a környezetjogi felelősség kereteire utal” pusztán.⁷⁹³ Az Alaptörvény XXI. cikk (3) bekezdésének fontos előzményeként – mintegy elfogadásának magyarázataként – tartjuk fontosnak nevesíteni a német szemét ügyét, amelynek lényege az volt, hogy Magyarország területén óriási mennyiségben került illegális formában elhelyezésre Németországból származó hulladék. Mindennek fényében talán érthető, hogy a politikai döntéshozó az ügyre kellő határozottsággal kívánt reagálni; a környezetjog magyarországi képviselői e rendelkezés vonatkozásában sem a célt vitatják: Bándi professzor szerint⁷⁹⁴ egyrészt a kérdés rendezésére elégséges lett volna pusztán a hulladéktörvényben szabályozni az ügyet (erre egyébiránt a jogalkotó sort is kerített); ennek kapcsán észrevételezzük, hogy a kérdés alaptörvényi rendezése annyival nagyobb biztonságot jelent, mint pusztán a hulladéktörvényi szabályozás, hogy az Alaptörvény csak az országgyűlési képviselők kétharmados többségével módosítható. Másrészt Bándi professzor az alaptörvényi megfogalmazás pontatlanságaira is felhívta a figyelmet; ezen észrevételekkel – a részletek kifejtését most mellőzve – magunk is azonosulni tudunk. A fentiekén túl Fodor professzor az uniós joggal való összeegyeztethetőséget is fontos szempontnak tekinti az Alaptörvény XXI. cikk (3) bekezdése kapcsán, megjegyezve, hogy „Európában példa nélküli, tartalmát tekintve pedig – mivel a hulladék az EU-ban árunak minősül – az áruk szabad mozgásának korlátozására irányuló előírás. Kötőerejét tekintve persze ez sem közvetlenül érvényesíthető”.⁷⁹⁵ A fenti érvekre tekintettel az Alaptörvény XXI. cikk (2)-(3) bekezdése kapcsán a JNSz de lege ferenda javaslatként fogalmazza meg vagy a rendelkezések pontosítását, átfogalmazását, vagy pedig azok elhagyását az Alaptörvény szövegéből.⁷⁹⁶ Magunk e javaslat vonatkozásában az előbbi, vagyis a pontosabb alaptörvényi megfogalmazás mellett érvelnénk, és sokkal inkább visszalépésként értelmeznénk a rendelkezések egyszerű elhagyását. Jelen tanulmány kereteit meghaladó lenne ugyanakkor annak kifejtése, hogy meglátásunk szerint milyen irányba kellene pontosítani az Alaptörvény vonatkozó két bekezdését; érdemi döntést – s ennek megfelelő előzetes értékelést – igényelne például a szennyező fizet elvének expressis verbis nevesítése is, hiszen a szennyező fizet elv nem megfelelő nevesítése is további értelemezési nehézségeket vonhatna maga után.

7. Az Alaptörvény Preambuluma is több vonatkozásban érinti tanulmányunk témáját. Leggyakrabban annak 7. felhívása kerül ennek kapcsán elemzésre, amely szerint „[v]állaljuk, hogy örökségünket, [...] a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk. Felelősséget viselünk utódainkért, ezért anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit.” A rendelkezés jelentőségét Fodor professzor abban ragadta meg, hogy „[e]

⁷⁹¹ Tisztában vagyunk azzal, hogy e kijelentésünkkel ellentmondunk a JNO jogértelmezésének, lásd: JNO 258/2011. számú állásfoglalás, 8. és 11. pontok.

⁷⁹² BÁNDI 2020a, 16.

⁷⁹³ FODOR 2014, 114.

⁷⁹⁴ BÁNDI 2020a, 16.

⁷⁹⁵ FODOR 2014, 114.

⁷⁹⁶ BÁNDI 2020a, 17.

megfogalmazás erőteljesen emlékeztet a fenntartható fejlődés elvére, még ha nem is nevezi meg kifejezetten magát az elvet.⁷⁹⁷ A 7. felhíváson⁷⁹⁸ túl a Preambulum más rendelkezéseinek környezetvédelmi szempontú jelentőségét a keresztény morállal kapcsolja össze a JNSz. Egyet lehet érteni vele, egyúttal megjegyezzük, hogy az Alaptörvény fontos újítása, illetve a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét megtestesítő alaptörvényi passzusként is értelmezhető a Preambulum szövegében, illetve a R) és XVI. cikkében *expressis verbis* megjelenő keresztény kultúra és értékrendszer is. Hasonló kapcsolatra hívja fel a figyelmet Bándi professzor több tanulmányában,⁷⁹⁹ amelyekben az emberi jogokat, köztük kiemelten a környezethez való jogot illetve a jövő nemzedékek védelmét, valamint mindezek kapcsolatát elemzi a keresztény (keresztény) hitvilággal és eszmerendszerrel. Bándi professzor a helyesen értelmezett keresztény tanításokat a környezetvédelem fontos pillérének tekinti. E vonatkozásban az Alaptörvény szövegében *expressis verbis* megjelenített keresztény kultúra és kereszténység⁸⁰⁰ tekinthető a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét segítő, a környezet védelmének tradicionális elemét megtestesítő intézménynek is. E kontextusban az Alaptörvény XVI. cikk (1) bekezdésének módosítása a 'gyermek keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelése' fordulattal egy újabb, előremutató módosítása a jövő generációk érdekében.

8. Az Alaptörvény P) cikke kapcsán már említésre került, hogy az Alaptörvény XXI. cikke (1) bekezdése mellett ezen cikk teremtette meg az alapját az Alkotmánybíróság 2015-ös illetve azt követő számos újító jogértelmezésének⁸⁰¹ (például az elővigyázatosság elvének). Az Alaptörvény P) cikke mindazonáltal más szempontból is jelentős lehet. Így a benne nevesített '*természeti erőforrások*' fordulat – így a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség⁸⁰² – esetében a jogalkotó arról rendelkezett, hogy azok a *nemzet közös örökségét* képezik. (a) Meglátásunk szerint a nemzet közös öröksége egyfajta szembehelyezkedést jelent a nemzetközi jogban ismert '*emberiség közös öröksége*' kategóriával (amely alapján az adott természeti erőforrás kiaknázására a Föld minden népe igényt formálhatna). (b) A nemzet közös örökségében szereplő '*örökség*' szó egyúttal utal arra is, hogy az Alaptörvényben

⁷⁹⁷ FODOR 2014, 112.

⁷⁹⁸ A 7. felhívást más okból, a vidéki közösségek kiemelt szerepére tekintettel javasolja kiegészíteni Hojnyák Dávid; la kérdés kapcsán ásd HOJNYÁK Dávid: Az agrárszabályozási tárgyak megjelenése az Európai Unió tagállamainak alkotmányaiban. *Miskolci Jogi Szemle* 2019/2, 58-76.; HOJNYÁK Dávid: Vidék az alkotmányban? *Miskolci Jogi Szemle* 2020/2, 174-185.; SZILÁGYI János Ede: A vidéki közösség, illetve a vidék sui generis alaptörvényi meghatározása. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* 2019/2, 451-470.

⁷⁹⁹ Ezek közül a legfrissebb: BÁNDI Gyula: A Teremtés védelme és az emberi jogok. *Acta Humana* 2020/4, 9-33. <https://doi.org/10.32566/ah.2020.4.1> (BÁNDI 2020b). E tanulmány előzményeként lásd például BÁNDI Gyula: A környezethez való jog értelmezése a fenntartható fejlődési stratégia és az Alaptörvény fényében. *Acta Humana* 2013/1, 67-92. <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/actahumana/article/view/3028>. vö. BÁNYAI Orsolya: The Foundation of An Upcoming Civilization Able To Reach Its Fulfillment Within The Ecological Limits of The Earth: The Eternal Order. *World Futures* 2019/5-6, 298-323. <https://doi.org/10.1080/02604027.2019.1591812>

⁸⁰⁰ Mindez négyszer kerül említésre az Alaptörvény preambulumban illetve főszövegében, mint „keresztény Európa”, „kereszténység”, „keresztény kultúra”. Mindezekon túl az Alaptörvény keretező szövegében „Isten” is említésre kerül két alkalommal.

⁸⁰¹ Hasonló megállapításon van az Alkotmánybíróság, utóbbi években aktív szerepe kapcsán BÁNDI 2020a, 17.

⁸⁰² „A P) cikk (1) bekezdése ugyan taxatív nem határozza meg a védendő természeti értékek körét (lásd a 'különösen' kitételt), ám azt igen, hogy valójában mit jelent a környezetvédelem mint állami és állampolgári kötelezettség: 1. a védelem, 2. fenntartás; 3. jövő nemzedékek számára történő megőrzés.” 16/2015. (VI. 5.) AB határozat, [92]. A jogszabályhely értelmezését adja FODOR László: A víz az Alaptörvény környezeti értékrendjében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* 31, 2013, 337-338.

nevesített természeti erőforrásokra (b1) a jogalkotó nem mint pusztán kereskedelmi ügyletek tárgyaira (áru, tőke, etc.) tekint, hanem figyelemmel van azok más, *létfontosságú* funkcióira is, (b2) és figyelemmel van egyúttal az *intergenerációs* szempontokra is (nevezetesen, hogy azokat az egyes generációknak az elkövetkező generációk érdekeire figyelemmel kell hasznosítani). (c) Fontos kiemelni, hogy a nemzet közös öröksége kategória nem esik egybe az Alaptörvény egy másik kategóriájával, nevezetesen a '*nemzeti vagyonnal*', amely pedig – nem melleseleg – nem egyezik a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény (Kvt.) preambulumban található ugyanilyen elnevezésű kategóriával. (c1) Míg az Alaptörvény nemzeti vagyon kategóriája az *állami és önkormányzati tulajdonra* (illetve vagyonra) utal, (c2) addig a Kvt. 'nemzeti vagyon' kategóriája egy szembehelyezkedésnek tekinthető a környezeti értékeket uratlan dolgokként azonosító teóriával. A Kvt. nemzeti vagyon kategóriája nem azonosítható egyik tulajdoni formával sem, hanem magában foglalja az ország szempontjából meghatározó értékeket, *függetlenül attól, hogy azok kinek a tulajdonában állnak*.

9. Az Alaptörvényünk egyik sajátossága a jövő nemzedékek szükségleteire is figyelemmel kezelt 'nemzeti vagyon', illetve az egyfajta 'pénzügyi fenntarthatóságot' szolgáló költségvetési működés védelme. Az előbbi központi szabályozását az Alaptörvény 38. cikk (1) bekezdése adja, és amely szerint: „Az állam és a helyi önkormányzatok tulajdona nemzeti vagyon. A nemzeti vagyon kezelésének és védelmének célja a közérdek szolgálata, a közös szükségletek kielégítése és a természeti erőforrások megóvása, valamint a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele.” A fenntarthatóság szempontjából Bándi professzor⁸⁰³ különösen jelentősnek ítéli az Alaptörvény költségvetésre vonatkozó N) cikk (1) bekezdésének fordulatait: „Magyarország a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás elvét érvényesíti.” Mindezt kiegészítendő magunk hasonlóképpen előremutónak tekintjük az Alaptörvény 36-37. cikkeit, amelyek – több más mellett – az államadósság maximális mértékét hivatottak meghatározni, és amelyek céljuk alapján értelmezhetők akképpen is, hogy a jelen generációk egy esetleges hitelcsapdával ne lehetetlenítsék el pénzügyileg az utánuk következő generációkat. Ezen értelmezést támasztja alá az Alaptörvény 36. cikkhez adott indoklása is, amely szerint az Alaptörvény „*a jövő nemzedékek helyzetéért viselt felelősséget tekintetbe véve*” írja elő az államadósság növekedését gátló szabályokat; hasonlóképpen indokolja a jogalkotó a 37. cikket is, vagyis, hogy az Alaptörvény annak érdekében vezeti be a szigorú költségvetési szabályokat, „*hogy az aktuális szükségletek vagy érdekek túlzott előtérbe helyezése ne róhasson elviselhetetlen terhet a jövő generációkra*”. Úgy véljük, hogy mindezek alapján egyértelműen megállapítható az a jogalkotói szándék, amely a jövő generációk eladósodását kívánja elkerülni. Az Alaptörvény 36. cikk (4) bekezdése az *államadósság maximumát* a '*teljes hazai össztermék*'⁸⁰⁴ felében határozza meg. Tekintettel arra, hogy az Alaptörvény elfogadása óta eltelt időben a 36. cikk (4)

⁸⁰³ BÁNDI 2020a, 13.

⁸⁰⁴ Az Alaptörvény 37. cikkének (6) bekezdése pedig, e szabályt kiegészítve, azt rendeli, hogy az államadósság és a teljes hazai össztermék számítási módját törvényben (nevezetesen: a Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvényt; Gst.) határozzák meg. Mindezek kapcsán – némi kitérőként – fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy mind az Alaptörvény indoklása, mind pedig a Gst. a 'teljes hazai össztermék' kifejezés helyett a – közgazdaságilag pontosabbnak tűnő – '*bruttó hazai termék*' (vagyis angol rövidítésével: GDP) kifejezést alkalmazza, ezáltal a gazdasági fejlődés általános paramétereként használt GDP kategóriát megtéve az államadósság túlzott mértéke elleni küzdelem viszonyszámának is.

bekezdésében foglalt helyzet még nem állhatott elő (vagyis az államadósság mértéke nem süllyedt a teljes hazai össztermék felét kitevő összeg alá), ezért ezidáig az Alaptörvény 36. cikk (5) bekezdése által tételezett állapot áll fenn, vagyis „mindaddig, amíg az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja, az Országgyűlés csak olyan központi költségvetésről szóló törvényt fogadhat el, amely az államadósság a teljes hazai össztermékhez viszonyított arányának csökkentését tartalmazza.” A járvány miatt nehéz helyzetbe került nemzeti gazdaság miatt – meglátásunk szerint – fontos kérdés, hogy vajon miként kerül alkalmazásra az Alaptörvény 36. cikk (5) bekezdése, s hogy esetleg életbe lép-e az Alaptörvény 36. cikkének (6) bekezdése. Utóbbi értelmében „[a] (4) és (5) bekezdésben foglaltaktól csak különleges jogrend idején, az azt kiváltó körülmények okozta következmények enyhítéséhez szükséges mértékben, vagy a nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesése esetén, a nemzetgazdasági egyensúly helyreállításához szükséges mértékben lehet eltérni.” Meglátásunk szerint az Alaptörvény – jövő nemzedékek szempontjából egyébiránt igencsak előremutató – 36. cikk (4)–(6) bekezdésének igazi próbája a jelen időszak lesz, s ennek tapasztalatainak tükrében lehet csak igazán levonni a következtetést a vonatkozó jogszabályhely gyakorlati alkalmazhatósága – és esetleges későbbi pontosítása – tárgyában. Mindazonáltal számunkra nehezen elképzelhető a jövő generációk érdekeinek védelme egy kezelhető szinten tartott, azt túl nem lépő államadósság, vagyis egyfajta pénzügyi fenntarthatóság nélkül.

Jelen tanulmányunk kapcsán – terjedelmi okokból – nem volt lehetőség az Alaptörvény és a kapcsolódó joggyakorlat részletekbe menő elemzésére. Erre figyelemmel csak bizonyos, általunk válogatott területekre térhettünk ki, s azok kapcsán igyekeztünk megfogalmazni elképzeléseinket a jövő generációk érdekei illetve a környezet védelmének szempontjaira tekintettel értékelve a fennálló jogi helyzetet és megkísérelve előremutató észrevételeket tenni e helyzet fejlesztésére.

